

Катерина Дуса

У ЦАРИНИ ПЛІТОК: РОЛЬ ЩОДЕННОГО СПІАКУВАННЯ І РЕПУТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ СУДАХ ПРО ЧАРИ ХVІІІ СТ.

У червні 1718 року до міського суду міста Вижви звернувся міщанин Яцко Потапович із звинуваченням проти Ганни Трачової, яка звела наклеп на його дружину. У суді він розповів, що його дружина пообіцяла дати Ганні за її роботу на сіножаті сироватки для дітей. Проте Ганна не лише відмовилась взяти сироватку, а й, невдячна, поширювала плітки, що його дружина хотіла зачарувати її та дітей за допомогою тої злощасної сироватки. Дружина Потаповича довідалася про ці чутки одного вечора, проходячи повз будинок Ганни Трачової. Вона почула, чи, принаймні, так їй здалося, що у розмові з чотирма літніми жінками та згадувала про її спроби зробити дитину з тіста. Обурена таким наклепом, дружина Потаповича втрутилась у дискусію і заявила, що все, сказане про неї — брехня.

Проте у п'ятьох інших учасниць події були альтернативні версії її перебігу. У Ганни, за її словами, були серйозні підстави для підозри, що вищезгадана сироватка була зачарованою, адже вона на власні очі бачила крізь щілину у дверях сараю, як дружина Потаповича мила нею свої сороміцькі місця. Таку дивну поведінку, а чи ритуал, Ганна могла пояснити тільки як спробу зачарувати її родину. Ганна порадила з цього питання з сестрою Потапо-

вича і колегіально вони вирішили, що найкраще буде не забирати зачаровану сироватку, а якщо дружина Потаповича наполягатиме, варто вилити її свиням.

Під час допиту Ганна заперечувала поширення нею цієї пікантної інформації. На протипагу звинуваченню вона стверджувала, що одного вечора, під час обговорення з іншими жінками останніх новин (от у Києві була велика пожежа, а хтось там намагався зробити з тіста дитину і таке інше), на них налетіла дружина Потаповича і несподівано почала доволі агресивно захищати свою репутацію, запевняючи присутніх у брехливості кожного Ганниного слова. У відповідь Ганна твердила, що все, сказане нею, є чистісінькою правдою, адже вона сама бачила те на власні очі (при цьому у суді заперечувався сам факт розмови про сироватку в ході обговорення новин). Після словесної баталії дружина Потаповича штовхнула Ганну і почалась бійка.

Четверо свідків, з іншого боку, були набагато детальнішими у змалюванні подобиць конфлікту. Кожна з них розпочинала свою розповідь з опису майже ідилічного спокійного літнього вечора і свого мирного «форуму», що був грубо обірваний втручанням дружини Потаповича. Затим кожна з них, явно смакуючи деталі, описувала подальший розвиток подій, додаючи при цьому цілу низку

Баскська відьма. За мотивами де Ланкра для музею відьом у Байоні.

найдрібніших подробиць (наприклад, якими епітетами обмінювались жінки, у які частини тіла влучали удари під час бійки) і кожна додавала історії нових кольорів¹.

Ця справа більше нагадує комічне оповідання, а не похмурі західноєвропейські суди над відьмами, якими їх зазвичай уявляє широкий загал. Скеп-

тичне ставлення судів до звинувачень у чаклунстві іноді дозволяло перетворити міський суд на фарс, на арену для обговорення місцевих пліток, з'ясування стосунків і дріб'язкових міжусобиць. Як демонструє дана справа, плітки могли бути могутнім знаряддям для провокування звинувачень, з якими звертались до суду. А тому предметом даної короткої розвідки було обрано крихітний, проте важливий аспект історії судів про чари, а саме роль і функція місцевих пліток у подібних процесах на прикладі практики українських правобережних судів першої половини вісімнадцятого століття. Попередньо, проте, коротко окреслимо основні риси європейських судів над відьмами взагалі і українських судів про чари зокрема.

* * *

Переслідування відьом простежується майже у кожній європейській країні у період між серединою п'ятнадцятого і серединою вісімнадцятого століть. Протягом останніх трьохсот років було зроблено декілька спроб оцінити кількість жертв переслідування «відьомських» процесів². Проте остаточної згоди щодо загального числа переслідуваних, а також кількості страчених, так і не досягнуто. Принаймні, історики відмовилися від таких до абсурду перебільшених цифр як 9 мільйонів спалених жінок, тож нині дискутуються скромніші і прийнятніші цифри. За класифікацією, запропонованою Браяном Леваком, масштаби цих переслідувань могли коливатися від так званих «великих полювань на відьом» (кількість переслідуваних налічувала від кількох десятків до кількох сотень) і «малих панік» (5–10 жертв) до

¹ № 28 (1718) див.: Антонович В. Колдовство. Документы — процессы — исследование. — СПб., 1877. — С. 69–72.

² Як правило, до європейського полювання на відьом відносять також суди у Новій Англії.

поодиноких судів про чари³. Загалом же Левак подає такі цифри: у Європі у вище означений період відбулось приблизно 110 000 судів про чари, з яких 60 000 завершилось смертними вироками⁴. На жаль, у своїх загальних підрахунках Б. Левак некритично скористався аналогічними показниками для сучасних теренів Польщі, введеними в обіг Богданом Барановським⁵. Книга Барановського «*Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*», а точніше, франкомовне резюме цієї книги, до сьогодні є чи не єдиним джерелом, на яке посилаються західноєвропейські історики. За підрахунками Б. Барановського маємо 10 000 страчених відьом в Польщі. Цифра ця, м'яко кажучи, перебільшена, адже Б. Барановський користувався для заповнення ймовірних прогалів у кількісних показниках, викликаних втратою численних архівних документів під час війни, абсурдними арифметичними підрахунками⁶. Як результат, за Польщею закріпилося переможне друге місце (після німецьких земель) за кількістю смертних вироків у процесах проти відьом на теренах Європи. Ось чому підрахунки Роберта Бріггса, який зробив поправку на польські дані, здаються нам виваженішими на да-

ний момент: 100 000 судів про чари і 40 000–50 000 смертних вироків⁷.

Проблема переслідування відьом перебуває в полі уваги істориків, психологів і антропологів вже майже двісті років. Історіографія проблеми занадто довга і складна для детального обговорення у рамках даної статті, то ж коротко зупинимося на кількох найвідоміших теоріях про природу відьомства. Серед них є велика кількість таких, що були популярними до середини двадцятого століття, але на сьогоднішній день не сприймаються серйозно. Так, деякі автори твердили, що відьми були охоронницями стародавнього язичницького культу плодитості⁸. Їм заперечували інші історики, які стверджували, що відьомство загалом було продуктом злісної фантазії освіченої еліти⁹. До теорій, що не витримали випробування часом і критикою також належать феміністичні концепції, у відповідності з якими полювання на відьом було фактично полюванням на жінок чи, за твердженням окремих авторів, вужче — на жінок-цілительок і акушерок¹⁰. Сумнівними теж є медичні пояснення переслідування відьом, які намагалися звести суб'єктів, на яких була направлена специфічна агресія спіль-

3 Levack B. P. *The Witch-hunt in Early Modern Europe* — London, 1993. — P. 156–159.

4 Levack B. P. *Op. cit.* — P. 20.

5 Baranowski B. *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*. — Łódź, 1952.

6 Підрахунки Б. Барановського будуються на виведенні середньоарифметичного — в середньому 4 процеси про чари на місто. Це середньоарифметичне множиться на кількість міст, що дає 5 000 процесів, кожен другий процес завершувався стратою — 2 500 смертних вироків. Проте, на цьому він не зупиняється, а зазначає, що суди могли розглядати звинувачення проти декількох відьом одразу — і через це кількість жертв зростає до 10 000, а ще ж існували і самосуди, і Барановський додає ще як мінімум 5 000 страчених (Baranowski B. *Ibid.* — S. 30).

7 Briggs R. *Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. — London, 1997. — P. 8.

8 Найвідомішою працею у цьому ключі є: Murray M. A. *The Witch-Cult in Western Europe: A Study in Anthropology*. — Oxford, 1921.

9 Наприклад: Robbins R. H. *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*. — New York, 1959; Trevor-Roper H. R. *The European Witch-craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. — London, 1990.

10 Barstow A. L. *Witchcraze: A New History of the European Witch Hunts*. — San Francisco, 1994; Hester M. *Lewd Women and Wicked Witches: A Study of the Dynamics of Male Domination*. — London, 1992.

Відьма. Альбрехт Дюрер (1500).

ноти, до категорії психічно хворих, девіантів, наркоманів чи сифілітиків¹¹.

Останнім часом істориками були запропоновані складніші концепції проблеми відьомства як комплексного феномену, різні аспекти якого (соціальний, політичний, культурний, інтелектуальний тощо) невід'ємно пов'язані між собою і жоден з них не може вважатися безперечно домінантним. Серед цих праць є як прекрасні регіональні дослідження, так і узагальнюючі роботи по історії

європейського відьомства взагалі. Гостра потреба в регіональних дослідженнях пояснюється існуванням значних відмінностей у перебігу «відьомських» процесів інколи навіть в межах одного державного утворення. Зокрема, перелік звинувачень у процесах міг включати, а міг і не включати такі елементи як договір з дияволом, сексуальні стосунки з ним, нічні польоти, відвідування шабашів тощо. Чи не єдиною спільною рисою звинувачень було застосування шкідливої магії, *maleficium*, з метою заподіяння шкоди здоров'ю сусідів і їхньої худоби, а також для підривання загального добробуту цілих громад шляхом наслання пошестей, сарани, посухи, граду та інших стихійних лих.

Яке ж місце займають українські суди про чари на загальній картині європейських переслідувань відьом? Відповіддю на сьогоднішній день буде — жодного. Дані про українські суди не залучені до жодних підрахунків, регіональні особливості досі не вплетені до європейської історії судів над відьмами. Західними істориками у їхніх гіпотетичних міркуваннях щодо ситуації на українських землях беруться до уваги хіба що два чинники, які впливають з геополітичного становища України в ранньомодерний період. Частина дослідників, аналізуючи цю ситуацію по осі «Захід-Схід», вважає, що Україна як східна околиця Речі Посполитої, що перебувала у сфері впливів православної церкви, не могла стати ареною великих полювань на відьом¹². Для тих же, хто налашто-

¹¹ Andreski S. Syphilis, Puritanism and Witch Hunts. — Basingstoke, 1989; Harner M. J. The Role of Hallucinogenic Plants in European Witchcraft. // *Hallucinogens and Shamanism*. Ed. By M. J. Harner. — New York, 1973. — С. 125–50; Olpinger J. The Politics of Demonology: The European Witchcraze and the Mass Production of Deviance. — London, 1990; Ross E. B. Syphilis, Misogyny and Witchcraft in Sixteenth-century Europe. // *Current Anthropology* — 1995. — Vol. 36. — P. 333–337.

¹² Коротко наведемо лише деякі, на нашу думку, найважливіші праці: Behringer W. *Witchcraft Persecutions in Bavaria*. — Cambridge, 1997; Briggs R. *Op. cit.*; Clark S. *Thinking with Demons*:

ваний на аналіз по осі «Схід-Захід», Україна як західна околиця Російської імперії надто довгий час перебувала у сфері польських, а, отже, західних, а, отже, німецьких впливів, а тому не могла не запозичити їхніх уявлень про відьомство і правничих норм, що сприяли жорстокішому переслідуванню відьом і чаклунів порівняно з тим, як це відбувалось далі на Схід¹³.

В основу наших підрахунків лягло більше сотні справ про чари, переважно більшість яких (майже 90 %) становлять матеріали правобережних судів вісімнадцятого століття¹⁴. За наявними даними протягом сімнадцятого і вісімнадцятого століть було страчено лише одинадцять осіб, що ймовірно практикували чари. Іншими важкими покараннями за чаклунство були різки, вигнання і публічні тортури, хоча найчастіше справа закінчувалась публічним покайням, виплатою штрафу, а чи й взагалі виправданням, просто за нестачею доказів з більшості справ. Значна кількість справ була пов'язана зі звинуваченням у наклепництві, адже судова справа, як правило, набувала різного спрямування в залежності від швидкості реакції однієї

зі сторін — жертви чарів чи звинуваченого у практикуванні чарів.

Традиційно вважається, що таке по-блажливе ставлення до чаклунства в Україні було пов'язане зі скептичним ставленням до нього представників православної церкви. Однак проблема демонології у православній традиції, а також її порівняння з католицькою і протестантською, на сьогодні потребує детального дослідження¹⁵. Вкажемо хіба що на існування у працях Йоаникія Галятовського ставлення до чаклунства як гріха проти Бога і внесення чаклунства до списку смертних гріхів, а також твердження, що відьми, як і ворожбити, вшановують диявола наче свого бога¹⁶ (що, принаймні в загальних рисах, нагадує західноєвропейську концепцію відьом як таємничу секту шанувальниць диявола).

Відсутність жорстких санкцій проти відьом може пояснюватися також тим, що справи про чари здебільшого знаходилися в компетенції світських судів. Внаслідок невиробленості чіткого визначення такого злочину як чаклунство чи відьомство, створювалась ситуація, за якої, з одного боку, було досить легко звинуватити певну особу у спробі зачарування, а з іншого — досить легко

The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe. — New York, 1997; Cohn N. Europe's Inner Demons. The Demonization of Christians in Medieval Christendom. — London, 1993; Demos J. Entertaining Satan: Witchcraft and the Culture of Early New England. — New York, 1983; Henningsen G. The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1614). — Reno, 1980; Ankarloo B. and G. Henningsen, ed. Early Modern European Witchcraft: Centers and Peripheries. — Oxford, 1993; Larner C. Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Belief. — Oxford, 1984; Roper L. Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe. — London, 1994; Sharpe J. A. Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England. — Philadelphia, 1997.

¹³ Подібні твердження знаходимо у: Ryan W. F. The Bathhouse at Midnight: An Historical Survey of Magic and Divination in Russia. — London, 1999. — P. 11, 79, 81.

¹⁴ До загальної кількості (125 справ) включені 57 справ опублікованих В. Антоновичем.

¹⁵ Тож зауважимо лишень хибність точки зору про відсутність у православній церкві демонологічних уявлень і повне ігнорування відьом і чаклунів. Саме такі поспішні висновки Антоновича критикуються у: Ryan W. F. The Witchcraft Hysteria in Early Modern Europe: Was Russia an Exception? // The Slavonic and East European Review. — 1998. — Vol. 76, no 1. — P. 49–84. Прикладом праці про православну демонологію є: Рязановский Ф. А. Демонология в древне-русской литературе. — М., 1915.

¹⁶ Галятовський І. Гріхи розмаїтї. // Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С. 387.

Підготовка до відьомського шабашу. Ганс Бальдунг Грін (1508).

запобігти жорсткому покаранню за таким звинуваченням. Процес звинувачення полегшувався, оскільки не потрібно було доводити зв'язок відьми чи чаклуна з дияволом, адже вважалось, що будь-хто за наявності бажання без усякого втручання демонічних сил може практикувати чари на добро і на зло. Відсутність альянсу з дияволом полегшувала вину звинуваченого, адже чаклунство розглядалось не як злочин проти всього людства, а лише як шкода, заподіяна окремо взятому сусідові, його родині чи худобі. У зв'язку з цим досить часто смертний вирок, передбачений за чаклунство правовими нормами (магдебурзького права чи Литовського Статуту), які діяли на українських землях, замінювалися легшими покараннями.

* * *

Істориками раннього нового часу неодноразово зазначалося, що плітки відігравали провідну роль у багатьох су-

дових процесах. На матеріалах кримінальних процесів можна простежити механізм поширення пліток, адже багато свідків злочинів насправді були не наочними, а так би мовити, *наушними*. Саме про роль плітки у кримінальному процесі (на прикладі українських судів про чари) і піде мова далі.

Протягом довгого часу плітка розглядалась здебільшого з точки зору морального аспекту, пов'язаного з її використанням¹⁷. Проте з шістдесятих років двадцятого століття плітки стали предметом аналізу й дискусії спочатку у середовищі антропологів, потім — соціологів та істориків. Соціальні антрополози, досліджуючи функції плітки у традиційних спільнотах, акцентують увагу принаймні на двох важливих сторонах її побутування: плітка як інструмент підтримання нормативної системи цінностей, оскільки саме страх виявитися скомпрометованим змушує членів соціуму дотримуватися загальноприйнятих норм

¹⁷ Тут і далі «плітка» вживається у значенні інформації про третю особу, основа якої базується на реальних подіях, але подробиці чи розвиток цих подій навмисне чи за браком відомостей перекручені чи додумані.

поведінки, і плітка як демаркаційна лінія поміж «своїми» і «чужими», в силу того, що вона містить велику кількість місцевих назв, імен і подій, невідомих поза межами даної місцевості, створюючи тим самим відчуття єдності даної громади перед лицем аутсайдерів¹⁸.

Соціологічна ж дискусія щодо пліток здебільшого розгорталась навколо гендерного чи статевого аспекту пліток — залученість жінок і / чи чоловіків до створення і обговорення їх. Однією з дражливих соціологічних проблем є питання: чому щоденне спілкування жінок, незалежно від тематики обговорення, розцінюється суспільством як пліткарство, в той же час як розмови чоловіків, предметом яких часто стають цілком приватні проблеми, оцінюються як «обговорення» чи, власне, «спілкування»¹⁹. Тож соціологи вважають, що плітки виконували і виконують функцію диференціювання статевих ролей: за жіночими розмовами, навіть якщо темою їх є політика тощо, все одно стійко закріплений стереотип пліткування.

Соціологи розрізняють три рівні щоденного спілкування: обмін інформацією, розповідь придуманих історій і пліткування²⁰. Перший рівень — обмін інформацією, має на меті переказ дійсних подій, що відбулись в даній місцевості чи за її межами; другий рівень — розповідь придуманих історій, є продуктом фантазії; третій рівень — пліткування, поєднує перші два таким чином: основою розповіді стають реальні події, але до них додається вкрай суб'єктивне оцінювання і вносяться сюжетні доповнення з метою заповнення прогалін у ро-

звітку подій. Як бачимо, межа між цими трьома рівнями доволі розмита.

На прикладі судів про чари спробуємо розглянути наступні питання: поперше, які функції виконували плітки у справах про чари і по-друге, чи можна застосувати до подій, пов'язаних з цими справами, соціологічне припущення про те, що плітки є гендерно специфічними, тобто чи розповсюдженням пліток, які врешті призвели до звинувачення у чаклунстві займались винятково жінки.

В умовах тісного співіснування мешканців ранньомодерних сіл і містечок, де багато дрібниць з життя сусідів, часто дуже інтимних, були відкриті широкому колу спостерігачів, де існував відчутний голод на новини, плітки були неунікною частиною щоденного життя, прийнятною і навіть необхідною. У таких випадках поширення інформації відіграло наступну функцію — не дозволити злочину залишитись непоміченим і дати знати якомога більшій кількості людей про потенційну небезпеку.

Роль пліток є особливо важливою у судах над відьмами. Прочитуємо англійського історика Джеймса Шарпа: «Село раннього нового часу не було закритим, статичним суспільством з соціологічного міфу; воно було місцем, де репутація і довіра мали значення і цінувалися, місцем, де плітки і придумані історії були важливими аспектами соціалізації. Таке середовище демонструє, як псувалася репутація внаслідок девіантності, несхожості особи, як індивідуальні особливості ставали підґрунтям для процесу, який Кіт Томас назвав “творенням відьми”»²¹.

¹⁸ Gluckman Max. Gossip and Scandal. // *Current Anthropology*. — 1963. — Vol. 4 no 3. — P. 307–316.

¹⁹ Benard Ch., Schlaffer E. Männerdiskurs und Frauentratsch: Zum Doppelstandard in der Soziologie. // *Soziale Welt*. — 1981. — no 1. — S. 119–136.

²⁰ Ibid. — S. 124.

Випробування відьом водою (XIX ст.).

Як уже згадувалось, багато судових справ про чари, як у Європі так і в Україні, могли в ході процесу змінити напрямок обвинувачення, повернутися проти позивача і перетворитись на справу про наклеп. І хоч позивача у цьому випадку чекала значно м'якша кара, аніж звинувачену у відьомстві особу, репутація його могла бути серйозно підірваною. Добра ж репутація була цінним соціальним капіталом як в особистому, так і в діловому житті. Саме тому звинувачена у відьомстві особа передовсім мала виконати своєрідний акт публічного очищення власної репутації, звертаючись до суду із звинуваченням наклепника у брехні.

Матеріали українських судів про чари, на жаль, переважно містять лише свідчення зацікавлених сторін без залучення свідків. Проте у деяких випадках можна простежити, що саме призвело до звинувачення і як тво-

рилася історія зачарування на основі почутого від інших людей.

Різницю між «наочними» і «наушними» свідками чітко видно у процесі, що відбувався у Кам'янці-Подільському у квітні 1746 року. Було розпочате розслідування у справі самосуду селян з села Гуменець над шляхтичем Матковським.

У 1738 році Михайло Матковський був жорстоко замучений і вбитий розлюченим натовпом селян, яким керували кілька шляхтичів і священник. У той рік люди і худоба у селі вмирили від якоїсь загадкової пощесті. Тож вночі селяни вийшли у поле, щоб провести якийсь магічний ритуал для відвернення епідемії, і там натрапили на Матковського, мешканця сусіднього села, на яке епідемія чомусь не поширилась. Той ходив по полю з вуздечкою в руках і, за його ж словами, шукав зниклих коней. Матковського оголосили вампіром, який своїми чарами накликав епідемію²². Не торкаючись подробиць розправи, зазначимо, що це було ритуальне вбивство вампіра, описи якого можна знайти у матеріалах, зібраних фольклористами дев'ятнадцятого століття. Натомість звернімо увагу на механізм розповсюдження чуток²³.

Так і залишається незрозумілим, чому родичі вбитого шляхтича звернулись до суду аж через вісім років після події. Проте ясно, що подія ця була настільки винятковою, що люди з обох селищ могли пригадати багато подробиць навіть через вісім років так, ніби це трапилось лише вчора. Було опитано дванадцятьох свідків «довіри гідних». Проте лише дві особи з дванадцяти були

²¹ Sharpe J. A. *Op. cit.* — P. 64.

²² № 55 (1746) див.: Ангонович В. Колдовство. — С. 105–112.

²³ У даному процесі оповіщеність свідків може тлумачитись двоюко: з одного боку, як результат розповсюдження пліток, а з іншого боку, велика кількість свідків могла бути проінформована про те, що сталось в результаті судової процедури, за якою передбачалось дати знати якомога більший кількості людей, що стався злочин.

дійсними свідками того, що відбувалось. Решта ж розпочинала свої свідчення із зауваження, що їхні знання про подію ґрунтуються на почутому від третіх осіб. Це може свідчити про те, що в ранньомодерній культурі, що часто відчувала голод на новини і події, культурі вигаданих історій, культурі, де громадська думка мала значення, такі історії про місцевих відьом і вампірів активно обговорювались, на тривалий час ставали предметом місцевих пліток і, врешті, «ставали частиною» місцевого фольклору²⁴.

Справи про чари можуть продемонструвати способи розповсюдження пліток. У багатьох випадках зізнання свідків ґрунтувались на розмовах, почутих у церкві, на вулиці чи майдані, у шинку тощо. Процес поширення пліток можна простежити на прикладі справи про зачарування Костя Лободзинського дружиною якогось Петра Дерчеського, що мала місце у 1700 році у Кам'янці-Подільському. Зі свідчень дізнаємось, що у більшості випадків джерелом інформованості свідків були вуличні розмови. Наприклад, Себастьян Лучинський свідчив, що зустрів на Домініканській вулиці Мартинову, з якою обговорив останні новини. Від неї він дізнався, що дружина Дерчеського наслала злого духа, щоб той мучив Лободзинського. З інших свідчень випливає, що дружина зачарованого Лободзинського використовувала будь-яку нагоду для того, щоб поширити плітки про зачарування чоловіка і особливо про особу, яка, на її

Відьми, що викликають бурю. З книги Ульріха Молітора «De Lamiis» (1489).

думку, призвела до зачарування²⁵. Вона говорила про це з усяким, хто приходив до їхнього будинку, а також розповідала у публічних місцях — у церкві і на вулиці.

Це прагнення ознайомити якомога більшу кількість людей з фактом зачарування, не звертаючись при цьому до суду, може наштовхнути на думку про те, що плітка могла бути використана як протидія зачаруванню. Схоже, що жертва зачарування вважала за необхідне довести до відома потенційної відьми, що їй відома особа, яка спричинила нещастя. Це мало б змусити відьму відвести чари, зцілити свою жертву²⁶ (у нашому випадку — забрати насланого злого духа). З іншого боку, метою поши-

²⁴ Яскраві приклади трансформації реальних історій у місцевий фольклор про вампірів можна знайти у статті: Єфименко П. С. Упери (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 498–504. Про подібну довготривалість пам'яті щодо подій пов'язаних із відьмами, коли люди пам'ятали про зачарування і через 20 років після події, див. наприклад: ЦДІАК. — Ф. 32, оп. 1, № 5, 1726–1732. — Арк. 266–266 зв. (1732).

²⁵ № 1 (1700) див.: Антонович В. Колдовство. — С. 43.

²⁶ Про подібний спосіб розв'язання проблеми зачарування у лотарингських судах писав Робін Бріггс: Briggs R. Op. cit. — P. 75.

Плавання Мері Саттон. З памфлету Бодена «Witches Apprehended, Examined, and Executed» (1613).

рення пліток могло бути якнайширше поінформування соціуму про особу відьми, і в разі особливої небезпеки, ініціювати лінчування. Третьою причиною могло бути псування репутації ймовірної відьми, адже такі плітки не могли пройти непоміченими для загалу. Лора Гауінг у своїй праці, присвяченій розслідуванню справ про наклеп у ранньомодерному Лондоні, стверджує, що плітки виступали не стільки регулятором моралі, скільки актом приниження іншої особи, в основі якого злість чи особиста образа²⁷. Цей висновок може бути цілком справедливим щодо повсякденних ситуацій. У справах про чари все ж набагато важливішими для людей були такі фактори, як страх перед зачаруванням і бажання порятувати життя хворого члена родини, аніж бажання принизити. Однак мотиви особистих поррахунків поміж контрагентами «відьомських» процесів не були винятком.

Найяскравіші приклади цього можна знайти у справах, де сторонами виступали ділові суперники, які поширювали плітки про використання чарів з метою підірвати репутацію конкурента в очах клієнтів і ширшої публіки. Дух суперництва міг охопити як представників конкуруючих закладів, так і членів однієї професійної спілки. І в першому, і в другому випадках плітка могла бути використана як засіб морального тиску на суперника, що на противагу відкритій фізичній агресії був безпечнішим для ініціативної сторони, як правило, не передбачав відповідальності винуватця за наслідки (хоча і не виключав судових санкцій щодо наклепника)²⁸. Справа, розпочата у липні 1717 року у тому ж Кам'янці Адамом Маньковським від імені дружини проти Ганни Колецької є прикладом невдалої спроби використання плітки для руйнування репутації конкурента. Обидві жінки тримали шинки і в той час, як справи Маньковської йшли вгору, Ганна потерпала від нестачі клієнтів. Врешті Ганна звернулася за порадою до конкурентки, яка і повідала секрет свого успіху: процвітання було пов'язане з купівлею у ката мотузки, на якій повісили злодія. Ми не знаємо, чи цей факт мав місце, але саме таку інформацію поширювала Ганна серед клієнтів. У Ганни, швидше за все, можливості купити у ката подібний артефакт не виявилось (як правило, магичні речі з рук ката коштували недешево), а тому дешевше було, не звертаючись до суду, повернути інформацію про «диявольську» природу успіху конкурентки собі на користь. Проте, Маньковські швидко від-

²⁷ Gowing L. *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*. — Oxford, 1996. — P. 121, 124.

²⁸ Саме такі справи я розглядала у статті, що має вийти друком у 2003 році: Dysa K. *Stories of Rivalry and Subordination in Ukrainian Witchcraft Trials of the Eighteenth Century // Witchcraft in Context*. — York, 2003.

реагували, звернувшись до суду із звинуваченням у наклепі. Доказів у Ганни не виявилось, оскільки свідки розмови про мотузку, за її твердженням, були своєчасно підкуплені Маньковськими. Результат судового процесу для Ганни Колецької був руйнівним — на присуджений їй штраф за нанесену образу грошей у родини не вистачило і чоловік її опинився у в'язниці²⁹.

На завершення розглянемо гендерний аспект пліток у зв'язку із судами про чари. Традиційно плітки і чарівництво є своєрідним дуєтом вад, які приписують жінкам. Чаклунство, так само, як і плітки, спирається на силу злих слів. Злий язик, як вважали, був здатний вразити не гірше за акт фізичної агресії, і право скористатись ним залишали за жінками, які вважались фізично слабшими від чоловіків і не мали реальної політичної, юридичної і фінансової сили у патріархальних суспільствах раннього нового часу. У такому розрізі суди про чари мали б бути цариною, в якій домінували жінки: спочатку вони посилали прокляття на адресу своїх сусідів, зачаровуючи їх, а потім жінки ж з боку зачарованої особи розповсюджували плітки про зачарування, що могло, врешті, призвести до офіційного судового звинувачення у відьомстві чи наклепі. Звичайно, такий сюжетний хід є занадто схематичним, він присутній у повному вигляді лише у невеликій кількості справ — ідеальних типах судів про чари³⁰. Як твердять соціологи, у ранній новий час, як і тепер, пліткуванням займаються здебільшого жінки. Під цим

кутом зору нас навряд чи здивує реакція дружини Потаповича у справі з початку нашої статті, яка, напевно, мала підстави для припущення, що об'єктом обговорення п'ятьох жінок є її власна особа.

Проте, звернувшись до інших справ, бачимо, що пліткування не є специфічною ознакою певної статі. У справах Матковського і Лободзинського свідками були лише чоловіки, і багато з них зізнались, що з готовністю зупинялись посеред дня на вулиці, щоб взяти участь в обговоренні місцевих пліток, і не так швидко про них потім забували.

Найкращою ілюстрацією справи про чари, у якій були задіяні чоловіки, може бути подвійний процес Григорія Бабіченка (чи подекуди «Бабіженка»). Обидві справи мали місце у Кам'янці-Подільському протягом літа 1710 року. У першому процесі Бабіченко виступав як звинувачуваний у поширенні пліток про священника Яна Ставського. Суть пліток полягала в тому, що у священника є власний чорт, до того ж і сам священник, і вся його родина практикують чари. На свій захист Бабіченко свідчив, що плітки ці не вигадував, а лише повторив те, що чув від інших людей³¹. Після судового процесу містом поширилися чутки, які наочно демонструють ефект «зіпсутого телефону»: з магічною діяльністю було пов'язане ім'я самого Бабіченка. Тож менше ніж через місяць Бабіченко знову опинився у міському суді, але вже як позивач, звинувачуючи Федора Яцева у розповсюдженні пліток про те, що він, Бабіченко, практикував чари. Федір Яцев свідчив, що на власні очі бачив, як

²⁹ № 25 (1717) див.: Антонович В. Колдовство. — С. 68.

³⁰ Питання про залученість жінок у справи про чари детально розглядається у статті: Sharpe J. Women, Witchcraft and the Legal Process. // *Women, Crime and the Courts in Early Modern England*. J. Kermode and G. Walker. — London, 1994. — P. 106–124.

³¹ № 11 (1710) див.: Антонович В. Колдовство. — С. 56.

Бабіченко готує щось підозріле. Яцев дійшов висновків, що тут не обійшлося без чарів, викрав глечик із зіллям з печі і поширив чутки про чари по місту. Згідно версії Бабіченка, він лише приготував у тому глечику ліки для своєї хворої дитини і жодних чарів при цьому не застосовував³². Як бачимо усі учасники процесу були чоловіками³³. А оскільки ця справа непоодинокa, є серйозні підстави поставити під сумнів висновки соціологічної гендерної теорії щодо пліткування як специфічно жіночого заняття.

Підсумуємо: плітки в українських судах про чари мали кілька функцій. Плітки використовувалися для поінформування зловмисника, що жертві чи її

родичам відоме його ім'я. Це був зрозумілий для винуватця лиха знак, який мав на меті змусити його обернути магичну дію чарів на зцілення, або слугував погрозою, оскільки велика кількість людей дізнавалася про небезпеку, що несла соціуму підозрювана у чаклунстві особа. Плітки були засобом впливу на колективну пам'ять, поширюючи і зберігаючи інформацію про виняткові події, зокрема і такі, що стосувались чарів. За допомогою пліток псувалася репутація суперника. Українські матеріали дають підставу для сумніву щодо висновків соціологів про гендерно обумовлений характер плітки.

³² № 13 (1710) див.: Антонович В. Колдовство. — С. 57.

³³ Приклади справ із залученням чоловіків див.: Антонович В. Колдовство: № 5 (1704) — С. 51–52, № 42 (1736) — С. 85–87, № 64–65 (1749) — С. 119–127; ЦДАК. — Ф. 32, оп. 1, № 5, 1726–1747. — Арк. 236 зв.–238 (1733); Ф. 32, оп. 1, № 5, 1726–1747. — Арк. 282 зв. (1734).